

ŽIVOT, HEMIJA, LITERATURA: PRIMO LEVI U PERIODNOM SISTEMU

Delo Prima Levija na srpskom jeziku obuhvata svega tri knjige, ali čini se da su one i najkarakterističniji uzorak iz njegovog opusa. U pitanju su čuveni memoari iz logora u Aušvicu, *Zar je to čovek*, zbirka autobiografski intoniranih priča *Periodni sistem* i esejistička knjiga *Potonuli i spaseni*. Sve tri knjige pred čitaoca postavljaju dva ključna pitanja u vezi sa stvaralaštvom ovog pisca, pitanja koja imaju isto izvoriste: u kakvim se sve složenim međusobnim odnosima mogu naći životno iskustvo i literatura i na koji način se žanrovi fikcije i nefikcije prepliću u književnom tekstu. Dok je autobiografska osnova zajednička za sve tri knjige, čini se da je *Periodni sistem* najzanimljivija knjiga ovog mini-uzorka jer u jednačinu hibridnosti teksta, pored fikcije i autobiografije, uvodi i treći element: nauku, i još preciznije – hemiju. U vezi sa tim treba napomenuti i da je *Periodni sistem* Kraljevska institucija Velike Britanije proglasila za najbolju naučnu knjigu svih vremena. Napomena je data manje zbog same nagrade, a više zbog kvalifikacije knjige kao naučne. I zaista, šta je *Periodni sistem*: zbirka pripovedaka, autobiografija, kurs praktične primene nekih hemijskih procesa? Ili je posveta 21 elementu iz periodnog sistema Dmitrija Mendeljejeva, ili kratka i nepretenciozna istorija privatnog života pripadnika manjine u Italiji tokom većeg dela 20. veka? Čini se da je *Periodni sistem* iznad svega književna slika simbioze hemije i konkretne životne sudbine, (ne)sentimentalna pohvala ovoj nauci za koju je život pisca bio neraskidivo vezan.

Ma koliko životna priča Prima Levija bila poznata, nijedan tekst koji se bavi njegovom prozom ne može bez makar najuopštenijih podsećanja na delove te priče. Kod pisaca poput Levija, onih koji su svoje delo neraskidivo vezali za životno iskustvo, to podsećanje nema samo prigodni karakter, već je i ključ za pristup samom književnom tekstu. Rođen 1919. godine u porodici pijemontskih Jevreja koji su se početkom 16. veka tu doselili iz Španije, Levi je odrastao u fašističkoj Italiji, u užem okruženju intelektualne, slobodoumne manjine, a u širem okruženju većinski prihvaćene isprazne pompeznosti fašizma. Ovaj dualizam i osećaj osujećenosti često je prisutan i u njegovoj književnosti. Nakon donošenja rasnih zakona koji su mu kao Jevrejinu ograničavali društveni život, Levi se dovijao kako bi završio školovanje hemije u rodnom Torinu i kako bi stekao prva radna iskustva kao profesionalni hemičar. U jesen 1943, nakon kapitulacije Italije, Levi se pridružio antifašističkim partizanima u Alpima, na teritoriji koja je već postala deo protektorata nacističke Nemačke. Uhapšen je u decembru 1943, potom je interniran u kamp za Jevreje u Fosoliju, blizu Mode, odakle je u februaru 1944. prebačen u Aušvic. U Aušvicu je proveo 11 meseci, kao robovska radna snaga u obližnjoj fabrici gume Buna-Monovic. Nakon što su logor oslobodili Sovjeti, Levi je najpre boravio u kampu za bivše logoraše, a zatim je putovao širom Evrope zajedno sa italijanskim ratnim zarobljenicima, vrativši se u Torino tek u oktobru 1945. Tako

je autor bio neposredni svedok ruševina u koje se Evropa pretvorila nakon rata, i posmatrao sudbine miliona raseljenih koji su tokom prvih poratnih meseci tumarali Evropom u haosu potrage za bližnjima i domovima. Danas možemo samo pretpostaviti kakav je postapokaliptični naboj za Levija moglo imati ovo višemesečno putovanje kroz Poljsku, Belorusiju, Ukrajinu, Rumuniju, Mađarsku, Austriju i Nemačku, iz koje se vratio u Italiju. Nakon rata, Levi je živio kao porodični čovek, profesionalno se baveći hemijom i paralelno negujući karijeru književnika. Nezadovoljstvo porodičnim prilikama, odnosno rastrzanost između supruge i majke, sklonost ka depresiji i traumatična prošlost verovatno su neki od razloga zbog kojih je Levi izvršio samoubistvo 1987. godine u Torinu, skočivši u otvor između stepenica zgrade u kojoj je živio.¹

Vlastitu životnu priču pripoveda nam u svojim delima i sam Levi, u raznim varijacijama književnih stilova i rodova, a možda najeklektičnije upravo u *Periodnom sistemu*, tematskoj knjizi pripovedaka, sastavljenoj od 21 priče od kojih svaka nosi naziv jednog hemijskog elementa. Većina ovih pripovednih jedinica predstavlja po jedno poglavlje iz života autora, u hronološkom nizu, počevši od narativa o precima, pa sve do početka sedamdesetih godina 20. veka, kada je rad na knjizi i okončan.

Pozicija i uloga hemijskih elemenata u knjizi dinamična je i varira od pripovetke do pripovetke. Tako je u uvodnoj priči inertni gas argon tek metafora porodice pisca i njegovih predaka. Priča „Argon“ dotiče se specifičnosti pijemontskih Jevreja, naročito kroz lingvističke detalje koji opisuju narečje ove manjine, kombinaciju pijemontskog dijalekta italijanskog jezika i hebrejskog jezika. Jezik predaka u Levijevom pripovedanju postaje *pozitivna nečistoća*, onaj hibrid koji na simboličkom nivou označava i samu hemiju kao nauku koja se bazira na mešavinama, rastvorima i reakcijama različitih supstanci. Baveći se dijalektom predaka, Levi se u prenesenom smislu bavi i *nečistoćom* književnog teksta, budući da knjiga pokazuje mnoga svojstva hibridne forme. Međutim, ispod ovih prenesenih značenja krije se ono možda i najdublje, simbolika rase i predrasuda. Antisemitska predstava o jevrejstvu kao vrsti rasne nečistoće, simboliše se i istovremeno dekonstruiše upravo u hemijskim procesima u čijim je osnovama pojam *nečistog*, odnosno stvaranje mešavine koja nije ništa drugo do reakcija dve materije, bez koje ne bi bilo ni sveta ni života. Sam Levi u priči „Cink“ kaže: „(...) jer i ja sam Jevrej (..) ja sam nečistoća koja pokreće reakciju cinka, ja sam zrno soli i zrno gorušičino.“ Hemija će biti povod za još jednu lucidnu binarnu opoziciju, koja na malom prostoru sažima suštinu mistifikatorske zloupotrebe duhovnosti, karakterističnu za eru Musolinijevе vladavine. Na tom mestu, u priči „Kalijum“, pripovedač kaže: „Hemija je vodila u srce Materije, a Materija je bila naš saveznik upravo zato što je Duh, blizak fašizmu, bio naš neprijatelj.“ Hemiju, i uopšte nauku kao činjeničnu, demistifikatorsku delatnost, Levi poima i koristi kao model otpora lažima fašističke propagande, a nauka zbog toga postaje izvor unutrašnje pobune, eskapističkog očuvanja zdravog razuma u vremenu koje je taj razum pokušalo da negira. U jednom trenutku pritisak ideoloških obmana postaje toliki da Levi razmatra čak i mogućnost da za svoju buduću profesiju izabere ipak fiziku, nauku još elementarnije vezanu za stvarnost, koja je usled toga i podesnija da se nosi sa iskrivljenom slikom zbilje tog vremena.

¹ Grigorij Čartišvili u odličnoj studiji *Pisac i samoubistvo* navodi malo verovatan podatak da je u Levijevom samoubistvu presudnu ulogu igralo jačanje neofašističkih strujanja u Italiji u to vreme.

Pored prenesene upotrebe, elementi se najčešće u knjizi javljaju u okviru hemijskih reakcija koje imaju ključnu ulogu u pričom opisanom periodu života pisca. Vodonik tako označava prvi susret Levija sa hemijskim opitom, za cink se vezuje prvi rad u studentskoj laboratoriji, dok će gvožđe, slično argonu, biti samo metaforični simbol čvrstine i vitalnosti prijatelja iz mladosti. Zlato se kao pripovedni motiv u istoimenu priču uvodi tek na završetku, kao predmet trgovine jednog krijumčara, možda i prevaranta koga je Levi upoznao u zatvoru, pred internaciju. Ironija je potcrtana time što u priči koja nosi naziv ovog skupocenog elementa krijumčar napušta zatvor u kojem je boravio zbog manjeg trgovinskog prekršaja, dok Levi ostaje, kao Jevrejin koga čeka transport u koncentracioni logor. Tragična banalnost te situacije i sa druge strane pompeznost zlata iz naslova utiču na motivsku di-jalektiku cele priče.

Možda se najoriginalnija upotreba hemijskog elementa u knjizi ne bazira na njegovom prisustvu u narativu priče, već upravo suprotno: na njegovom odsustvu. Naime, u pripovesti „Uranijum“, Levi kao hemičar koji radi u okviru privatne prakse dobija komad stene uz radni zadatak da potvrdi da je u pitanju uranijum. Priča klijenta o tome kako je došao do stene prepuna je preterivanja i neuverljivosti, a analiza će pokazati da i pored nade klijenta, komad stene nije uranijum, već kadmijum. Tako naziv pripovetke autoreferencijalno označava samu priču i fiksaciju, maštu klijenta, a ne element koji zaista sačinjava uzorak i koji je *istisnut* iz naslova nepronađenim elementom. Nije beznačajna činjenica ni da je u pitanju fascinacija baš uranijumom, elementom koji je tih posleratnih godina simbolizovao moć zbog upotrebe u nuklearnom naoružanju. Maštovitost upotrebe elemenata u pričama *Periodnog sistema* potvrđuje se i u poslednjoj priči, „Ugljenik“, u kojoj je atom ugljenika bukvalni junak. Pripovetka opisuje njegov viševjekovni put iz stene, preko fotosinteze u biljci i slobodnog lebdenja, do digestivnog trakta samog pripovedača koji ga unosi u sebe kroz gutljaj mleka.

Znanja iz hemije spasavala su Leviju život nekoliko puta u različitim navratima tokom boravka u Aušvicu. Cinično je, ali ne i netačno konstatovati da je zlokobna maksima *Arbeit macht frei*, za Levija zapravo bila istinita. Stručno obrazovanje i umešnost u hemijskim poslovima omogućili su mu da se zaposli u fabrici gume koja je pripadala kompleksu Aušvica, i da mu samim tim poraste cena kao ljudskom biću u tim neljudskim uslovima. Logoraški dani, budući da su već detaljno tematizovani u knjizi *Zar je to čovek*, u *Periodnom sistemu* opisani su kroz kratku anegdodu pronalaženja i krađe tegli sa nepoznatim elementom iz laboratorije fabrike. Svaka krađa u uslovima logora bila je usmerena na prodaju ukradenog na crnom tržištu, i samim tim na puki opstanak, kako se ne bi umrlo od gladi. U pitanju je bio cerijum po kojem priča i nosi naziv, a koji su on i logoraš Alberto iskoristili kako bi od njega pravili kremenje za upaljače koje su potom prodavali. Ova transakcija im je omogućila da prežive tih nekoliko meseci koliko je proteklo do oslobađanja logora. Pa ipak, kao protivteža anegdotskom karakteru ove priče, stoji njen crnohumorni, gotovo morbidni završetak. Naime, cerijum je trenutno spasao Albertov život, samo da bi on nekoliko meseci kasnije umro prilikom prisilne deportacije logoraša kada je logor rasformiran pred najezdom Sovjeta. Levi nas na kraju obavestava i o tome da je nakon rata neki prevarant zarađivao tako što je Albertovoj majci uz nadoknadu donosio njegova lažna pisma. Tako Levi priču završava majstorski: detaljem koji sažima ciničnu indiferentnost života, i koji potcencira tragikomiku onoga što zovemo stvarnost.

U *Periodnom sistemu* susrećemo se i sa postmodernim poigravanjem formom, kroz tehnike *pronađenog teksta* ili *teksta u tekstu*. Naime, u priči „Nikl“, koja opisuje hemičarski rad i boravak u kamenolomu, Levi opisuje kako su ga dugi sati slobodnog vremena koje je tamo provodio inspirisali da počne da piše. To su zapravo književni počeci Prima Levija, a kako on sam navodi, dve pripovetke koje je tada napisao kasnije su izgubljene, da bi nakon pronalaženja bile priključene knjizi *Periodni sistem*. U pitanju su fiktivne priče „Olovo“ i „Živa“, date u kurzivu, praktično jedine beletrističke proze autora na srpskom jeziku. Priče fikcije ne donose samo otklon od autobiografskog, već i otklon od naučnog pristupa hemijskim elementima. U njima se elementi opisuju i uvode u radnju na iracionalnom i intuitivnom nivou, u atmosferi mitskog, kroz koju se u priči „Olovo“ pastišira žanr epske fantastike, a u „Živi“ žanr avanturističkih romana. Kada se otkloni od činjeničnog diktata memoara ili autobiografije, Levi sebi dopušta ono što mu nije dozvoljeno u ostatku knjige: maštanja u vezi sa onostranim aspektima elemenata, onako kako ih doživljavaju junaci ovih priča.

Ubacivanjem fiktivnih priča u autobiografski narativ, i njihovim komentarisanjem, Levi daje i autopoeitički kvalitet knjizi, a njegova samosvest kao pisca od tog momenta implicitno je prisutna u knjizi. Tako u jednoj od najboljih priča „Hrom“ u kojoj je opisano Levijevo zaposlenje neposredno nakon rata u jednoj fabrici, on pominje nastanak svoje najpoznatije knjige *Zar je to čovek*. Pisanje, kao preka potreba da se u konkretnu formu zaodenu bolna iskustva i da se sačuvaju od zaborava, pridružuje se polako strastima bavljenja hemijom. Tako Levi kaže: „Paradoksalno, moj prtljag paklenih sećanja postao je bogatstvo, seme; dok sam pisao, činilo mi se da rastem poput biljke.“ Na tragu osveščivanja čina pisanja kao beleženja i poigravanja sa pozicijom pripovedača jeste i priča „Srebro“. U ovom pripovesti prstenaste strukture centralnu radnju pripoveda neko drugi, Levijev prijatelj sa kojim se on susreće na godišnjici mature. Veći deo priče tek je citat koji *verno* prenosi događaje u vezi sa problemom upotrebe srebra u izradi papira za rentgen snimke. Inspirisan pričom prijatelja koja nije ništa drugo do anegdota iz sveta hemije, Levi razmatra mogućnost da zabeleži sopstvene zanimljivosti i probleme povodom hemičarskog zanata, drugim rečima: razmatra nastanak same knjige *Periodni sistem*. Na ovom mestu se iznova susrećemo sa autoreferencijalnošću, gde knjiga kao pripovedački okvir sadrži i opis ideje sopstvenog nastanka.

Eksperimenti sa formom nisu jedini u *Periodnom sistemu*. U knjizi postoji čitav korpus priča koje se mogu tumačiti u ključu žanrovske literature, ponajviše detektivskih romana, sa izraženim suspansom. U ovim pričama Levi uspostavlja nešto što bismo uslovno mogli nazvati *popularnom hemijskom pričom*, koja je bazirana na praktičnom rešavanju nekakvog hemijskog problema. Tako u već pomenutoj priči „Hrom“, pripovedač poput detektiva-hemičara rešava problem misterioznog zgrušavanja boje, tako što nakon uzbudljivih analiza i sistema eliminacije, koristeći gotovo detektivsku logiku, utvrđuje da je razlog kontinuiranog nastanka ove štete zapravo pogrešno pročitani loš rukopis, što je dovelo do drastičnog povećanja jedne materije u mešavini. U priči „Azot“, Levi pokušava da reši problem klijenta, vlasnika kozmetičke fabrike čiji se karmini mrve, tako što komično završava u potrazi za živinskim izmetom, u kojem se nalazi mokračna kiselina i preko nje traženi aloksan koji bi sprečio granulaciju kozmetike. U već pomenutoj priči „Srebro“, Levijev kolega nakon istraživačkog rada otkriva da su razlozi oštećenja papira za rendgen snimke sanitarne prirode,

i tiču se otpadnih voda obližnje fabrike. Pa i pored sličnosti ovih priča sa žanrovskom književnošću, one ne zapadaju u kliše *happy end*-a i herojstva. Naprotiv, ispostavlja se da je hemija mukotrpana potraga za željenom supstancom koja se često okončava neuspelom.

Sa druge strane, Levijeva knjiga može se čitati i kao delo o mogućnostima bavljenja hemijom u smislu zarađivanja za život, i tako tumačena otkriva šire društvene i ekonomske procese koji se tokom godina, na osnovu smena političkih sistema, i sami menjaju. Tako u hronološkom nizu pratimo promenu ekonomskih paradigmi i gotovo strukovni i klasni položaj naučnog radnika, kao i stanje tržišta radne snage. Autor opisuje najpre volontersko sticanje znanja kroz rad u okviru obrazovnog sistema, potom rad u državnom sektoru totalitarnog sistema, drugim rečima rad kako bi se dobila supstanca potrebna za naoružanje, zatim sledi robovski rad u poraznim uslovima nacističkog logora smrti, pa skromno zaposlenje u prvim posleratnim godinama u devastiranoj fabrici. Kako se globalni ekonomski odnosi razvijaju, sledimo entuzijazam za privatnu praksu, i autorov rad kao hemičara-malog preduzetnika u orthačkom društvu, da bi se knjiga okončala u trenutku Levijevog zaposlenja u multinacionalnoj fabrici boja i lakova, simbolu liberalizacije kapitala i njegovog ukрупnjavanja od šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka.

Pored svih navedenih formalno-sadržinskih nivoa, *Periodni sistem* se dotiče i tema koje je Levi podrobno obradio u esejističkoj knjizi *Potonuli i spaseni*, a to su uopštavajuća razmišljanja o totalitarizmu, psihologiji pojedinca u neslobodnim uslovima, i složenim odnosima žrtava i tlačitelja. Takva promišljanja diskretno promiču knjigom, i uvek su u funkciji priče i portretisanja likova. Razmišljajući o totalitarizmu kroz ukrštanje konkretnih političkih okolnosti i univerzalne ljudske psihologije, ukoliko ona uopšte postoji, Levi povremeno daje lucidne uvide u prirodu diktature i pasivnosti tihe većine koja svojom nevoljnom poslušnošću i omogućava postojanje takvih sistema. Pisac na tim mestima demistifikuje i svoju poziciju i poziciju svojih istomišljenika, protivnika diktature. Snaga univerzalnosti njegovih reči je tolika da je utisak da se Levi obraća i nama, povodom osećanja koja su nam nažalost dobro poznata, i koja bi se odnosila i na naše prostorno-vremenske koordinate samo ako bismo reč fašizam zamenili nekom drugom. Tako Levi piše: „(...) izjašnjavali smo se kao neprijatelji fašizma, ali je zapravo fašizam uticao na nas, kao i na gotovo sve Italijane, tako što nas je udaljavao jedne od drugih i pretvarao u površne, pasivne ljude i cinike. (...) fašizam nije samo lakrdijaško i nepromišljeno loše vođenje zemlje, već i poricanje pravde (...) pojavio se i utemeljio kao čuvar jednog gnusnog legalizma i reda, zasnovanih na mucu onih koji rade, na neobuzdanoj zaradi onih koji iskorišćavaju tuđi rad, na tišini nametnutoj onome ko misli i ko neće da bude sluga, na doslednoj i proračunatoj laži.“

Iskustvo naknadne logoraške traume i odgovornosti *tihe većine* tematizovano je i u priči „Vanadijum“, koja je uz priču „Hrom“ možda i najbolja u knjizi. Radeći u fabrici boja, Levi u ovoj priči prima isporuke smole za pravljenje boje koja se ne suši jer je falična, a koja dolazi iz nemačke firme, privrednog naslednika zloglasne hemijske fabrike koja je posle rata rasformirana u Aušvicu. To pisca dovodi do kontakta sa predstavnikom te firme, za koga se ispostavlja da je doktor Miler, Levijev nadređeni civilni poslovođa iz logoraških dana. Doktor Miler je bio tek hemičar, službenik mašinerije koji nije bio direktno umešan u zločine koji su se odvijali na tom mestu, gotovo pred njegovim očima. Takav lik pogoduje Leviju kako bi se spustio u samu srž nacizma i kako bi izvodio zaključke o odgovornosti čoveka kao takvog

za strahote masovnog istrebljenja. Levi i Miler komuniciraju pismima na dva koloseka, neformalno, kao pojedinci u jednoj komunikaciji, a kao zvanični predstavnici firmi u drugoj. Nakon međusobnog prepoznavanja i podsećanja na dane u Aušvicu, Levi pokušava da dopre do stvarnog odnosa svog sagovornika prema zlodelima mesta koje ih je spojilo. U tu svrhu mu šalje i primerak nemačkog prevoda knjige *Zar je to čovek*. Paralelno, u poslovnoj komunikaciji na delu je biznis diplomatija, pokušaj mirnog rešavanja finansijskog spora i naknade štete između kompanija. Tako Levi na sjajan način postiže ironiju: sagovornici su pre više od dve decenije bili šrafovi u mašineriji jednog nečovečnog sistema, postavljeni sa suprotnih strana, a danas su takođe tek antipodni šrafovi jednog drugačijeg sistema, sistema međunarodne trgovinske razmene i ostvarivanja profita. I poslovna i lična prepiska daju polovične rezultate. Levi tako dolazi do suštine, do onog prosečnog ljudskog karaktera koji se utapa u zakon velikih brojeva ekstremnih istorijskih okolnosti: *njegov* hemičar iz Aušvica daleko je od monstruma, on nije čak ni zločinac, niti je zločine otvoreno podržavao, ali nije sposoban ni za dublja promišljanja tragedije koja se tamo odvijala, niti je u stanju da shvati razmere njenih posledica. Doktor Miler umire pre nego što su on i Levi uspeli da se susretnu, tako da se priča završava neminovnošću smrti koja strahote prošlosti i moralne dileme prekriva zaboravom. Izvrсни opis Milerovog karaktera nalazi se pri kraju knjige, kao kruna Levijevog pripovedačkog umeća u portretisanju likova.

Levi je u *Periodnom sistemu* iznad svega pronicljiv i staložen pripovedač, gotovo andrićevske provenijencije, sa darom za uočavanjem rečitih detalja. Uz iznijansirano i višesmislenost lika kao što je Miler, izdvaja se i Levijev opis dva dijametralno suprotna tipa italijanskog fašiste u priči „Zlato“: jednog glupog, hrabrog i na kraju ipak čovečnog i drugog sadiste, pritvornog i opasnog sociopate. To su ona mesta u knjizi koja se mogu čitati kao priručnik uspešne izgradnje književnih likova na vrlo malom tekstualnom prostoru.

Svo ovo stilsko, formalno i sadržinsko bogatstvo *Periodnog sistema* podseća nas na specifičnu pripovedačku poziciju koja je ovim kvalitetima omogućila da se razviju, odnosno vraća nas na pitanja sa početka teksta o odnosima fikcije i biografije. Kod autobiografskih tekstova uvek je opravdano postaviti pitanje u kojoj se meri činjenice fikcionalizuju, drugim rečima da li se one *proširuju* i/ili *pojačavaju* zarad umetničkih efekata. Na tom tragu je i pitanje verodostojnosti sećanja na prošle događaje koje protok vremena i subjektivnost uvek u određenoj meri deformišu, čineći od njih fikciju.

Fikcija, biografija i hemija se kod Levija prepliću i prelivaju jedna u drugu, do nerazlučivosti. Pišući o svom životu, Levi piše i o hemiji koja je njegov sastavni deo. Pa opet, sam čin pretakanja života u reči postaje literatura, tekstualni otisak nečega što je bilo *stvarnost* samo dok se događalo. Iznad svega, *Periodni sistem* je priča o jednoj sudbini, o nijansama i dvosmislenostima života u burnom vremenu. Kao da je sama knjiga taj hemičarski pokušaj da se pronikne u tajnu dragocene materije prošlosti koja tinja ispod tona jalovine, pokušaj da se pronikne u suštinu i istinu, ako uopšte postoje.